



Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi



Published by

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Spring 2023 / 10-1

<https://doi.org/10.46868/atdd.2023.256>

İlhanlı Döneminde Tebriz ve Urmiye Çevresinde Doğu Hıristiyanlarının İlim ve Sanat Faaliyetleri

Dilara Altaş*

ORCID:0000-0002-2419-6322

Öz

İlhanlı döneminde Tebriz ve Urmiye'nin etkileşim halinde olduğu Merağa, Sultaniye gibi şehirlerde Doğu Hıristiyanları (Nesturiler, Ermeniler, Süryaniler), nüfusun çoğunluğunu oluşturan Türk ve Müslüman halkla etkileşim içinde olmuştur. Bu durum bölgedeki ilmi faaliyetlere ve sanat anlayışına tesir etmiştir. Doğu Hıristiyanları hem İncil ile ilgili ilimlerde ve İncil yazımında hem de dünyevi ilimlerde İlhanlı âlimlerinin düşünce dünyasından yararlanmışlardır. Özellikle Tebriz ve Urmiye'de inkişaf etmiş minyatür sanatının Ermenileri İncil tasvirleri ve bezemeleri konusunda etkilediğini söylemek mümkündür. Tebriz ve çevresindeki Ermeniler simyacılıkta da ilerlemişler, bu da kuyumculuk ve el sanatlarında Süryaniler gibi aktif olmalarını sağlamıştır. Ayrıca bölgedeki Süryani kiliseleri astronomi, tıp, tarih gibi ilimler üzerine çalışan Süryani âlimler için dini bir çatı görevi görmüştür. Doğu Hıristiyanlığının Süryaniler ve Ermenilerden sonra en önemli üçüncü kolu olan Nesturiler, Hz. İsa'ya bakış açıları bakımından diğer iki Hıristiyan topluluktan ayrılırlar. Etnik değil sadece mezhepsel bir kimlik olan Nesturilik, bilhassa Hülagu Han ve Abaka Han döneminde İlhanlılar tarafından korunmuştur. İlhanlı desteğinin etkisiyle Nesturiler tarih yazıcılığında ilerlemişlerdir. Tebriz ve çevresindeki Nesturiler büyük ölçüde Süryanilerden etkilenmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Nesturi, Süryani, Ermeni, Tebriz, İlhanlı

Gönderme Tarihi: 27/01/2023

Kabul Tarihi:20/03/2023

*Dr.Türkiye, mengucek.danismend@gmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

ALTAŞ, D., "İlhanlı Döneminde Tebriz ve Urmiye Çevresinde Doğu Hıristiyanlarının İlim ve Sanat Faaliyetleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 10, S. 1, 2023, s. 71-81.

Scientific and Artistic Activities of Eastern Christians around Tabriz and Urmia during Ilkhanid Period

Dilara Altaş*
ORCID:0000-0002-2419-6322

Abstract

During the Ilkhanid period, Eastern Christians (Nestorians, Armenians, Syriacs) interacted with the Turkish and Muslim people who made up the majority of the population in cities such as Maragha and Sultaniyeh, where Tabriz and Urmia were in interaction. This situation affected the scientific activities and understanding of art in the region. Eastern Christians benefited from the world of thought of Ilkhanid scholars both in the sciences related to the Bible, in the writing of the Bible and in worldly sciences. It is possible to say that the miniature art developed especially in Tabriz and Urmia influenced Armenians in terms of Bible depictions and decorations. The Armenians in Tabriz and its surroundings (around) advanced also in alchemy, which enabled them to be active in jewelry and handicrafts like the Syriacs. In addition, Syriac churches in the region served as a religious framework for Syriac scholars working on sciences such as astronomy, medicine and history. Nestorians, the third most important branch of Eastern Christianity after Syriacs and Armenians. Differ from the other two Christian communities about their view of Jesus. Nestorianism, which is not an ethnic but a sectarian identity, was preserved by the Ilkhanate especially during the reign(s) of Hulagu Khan and Abaka Khan. Nestorians progressed in historiography with the influence of Ilkhanid support. The Nestorians in Tabriz and its surroundings were greatly influenced by the Syriacs.

Anahtar Kelimeler: Nestorian, Syriac, Armanian, Tabriz, Ilkhanid/Ilkhanate

Received Date:27/01/2023

Accepted Date:20/03/2023

*Doctor,, Turkey, mengucek.danismend@gmail.com

You can refer to this article as follows:

ALTAŞ, D., ‘‘ İlhanlı Döneminde Tebriz ve Urmiye Çevresinde Doğu Hıristiyanlarının İlim ve Sanat Faaliyetleri’’, *Academic Journal of History and Idea* , Vol. 10, Issue 1, 2023, p. 71-81.

Giriş

13. ve 14. yüzyıllarda Doğu Hıristiyanlığının Anadolu ve Azerbaycan'daki temsilcileri olan gruplar Nesturiler, Keldaniler, Süryaniler ve Gregoryenler olmuştur. Bu coğrafyada var olmuş Hıristiyan topluluklardan biri olan Keldaniler ise M.Ö. 2. Binin sonlarında Mezopotamya'da ortaya çıkmış ve Babil İmparatorluğu'nun halkı olarak varlığını sürdürmüştür. Keldaniler "Kaldu" (Chaldaia) adı verilen, Basra Körfezi ile Güney Babil arasında kalan bölgenin ahalisidir. Esasen Keldaniler ve Süryaniler akraba kavimlerdir. Süryaniler Ortodoks Hıristiyan olarak monofizit inancı benimserken; Keldaniler Katolik olup dini açıdan Vatikan'a bağlı olmuşlardır. Nesturiler ise Nestorius'un düşüncelerini benimsemişlerdir.¹ Gregoryen Ermeniler dini açıdan Ortodoks olsalar da, etnik açıdan Sami/Arami kökenli olan Süryaniler ve Nesturiler'den farklıdırlar.

İlhanlı egemenliğinden önce Tebriz ve çevresinde Doğu Hıristiyanlarının en etkin kollarından biri Süryaniler olmuştur. İslam'dan önce Azerbaycan ve İran'da Zerdüş inancını benimseyenlerin çoğunlukta olduğu bir dönemde Sasani hükümdarı II. Hüsrev Perviz döneminde Nesturiliğin esasları tartışılmış ve Papaz Mor Grigoriyos kutsal metinleri yorumlamıştır.² İncil tefsirleri, Nesturilik ve Süryani Ortodoks Kilisesi'nin öğretilen 9. Yüzyılda Süryanice yazına büyük katkı sağlayan Merağalı Thomas'ın 840 yılında kaleme aldığı ve Nesturilikte manastır sistemini izah ettiği Yöneticiler Kitabı adlı eseri teolojik bakımdan büyük önem arz etmektedir. Süryanice Hz. İsa'nın anadili olduğu tahmin edilen Aramicenin bir kolu olduğu için dini tarih yazımında muteber kabul edilmiştir. Süryanicenin Edessa (Urfa) dialekti İncil tefsirlerinde sıklıkla kullanılmıştır. İlhanlı egemenliğinden önce 12. Yüzyılda Edessalı Kesrvan Merağa'da Mezmurlar yani Zebur'un Nesturilerce kaleme alındığını kaydetmiştir.³

13. yüzyılda İlhanlı başkenti olan Merağa ve yakınlarındaki Urmiye şehri Süryani Metropolitliği'nin de etkisiyle Süryani din adamları ve âlimler bu bölgede faaliyetlerini

¹Kadir Albayrak, "Keldaniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınevi, İstanbul 2022, s. 207.

²Gorgis David Malik, *Süryanilerin Tarihi*, (Çev. Vedii İlmen), Yaba Yayınevi, İstanbul 2012, s. 221-222.

³Addai Scher, *Notice Sur Les Manuscrits Syriaques Conservés Dans La Bibliothèque du Patriarcat Chaldeen de Mossoul*, *Revue Des Bibliothèques*, 1907, s. 229.

artırmışlardır. Ermeni zanaatkârlar ve din adamları da Süryaniler ve Nesturiler gibi bu bölgede etkin olmuşlardır.

Tebriz ve çevresi 13. yüzyılda İlhanlı egemenliği ile birlikte ticari bakımdan önem kazanmış, 1251-1289 yılları arasında bilhassa zanaatkârlık ve ticaret gelişme göstermiştir. Gazan Han döneminde Tebriz'deki tacir ve zanaatkârlardan vergi alınmaması sayesinde refah düzeyi artmıştır. Gazan Han'ın ıslahatları neticesinde Tebriz iktisadi bakımdan gelişmiştir. Tebriz'in Sivas-Erzincan-Erzurum kervan yolları ile aynı güzergahta bulunması, bir diğer güzergah olan Trabzon-Erzurum-Ayas Tebriz yolu bölgenin önemini artırmıştır. Hoy'dan Tebriz'e ulaşan Tesuc ve Urmiye Gölü'nün doğusundaki ticaret yolu da iktisadi gelişmede büyük rol oynamıştır.⁴

1. Süryanilerin Tebriz ve Urmiye Çevresinde İلمي ve Sanatsal Faaliyetleri

Süryaniler, Doğu Süryani Kilisesi ve Batı Süryani Kilisesi olarak ikiye ayrılan kilisenin Doğu koluna bağlıdırlar. İlhanlı döneminde Doğu Süryani Kilisesi'ne bağlı olan âlimlerin en önemlilerinden biri Bar Hebraeus'tur. Bar Hebraeus'un çevresine Süryani âlimleri toplaması İlhanlı dönemi ilmi hayatına katkı sağlamıştır.

Bar Hebraeus (Gregory Abu'l Farac), kroniğinde 1273 yılında Azerbaycan'ı ciddi anlamda etkileyen Tebriz'deki büyük depremden sonra Süryaniler, Nesturiler ve Ermenilerin Tebriz'de toplandıklarını, özellikle din adamlarının ve kilise cemaatinin burada ayinlerine devam ettiğini belirtmiştir.⁵

Bar Hebraeus'un naklettiği bilgiye göre Süryani din adamı Edessalı Kesrvan (Kasrun), henüz Azerbaycan'a gitmeden önce Irak'taki Mar Behnam Manastırı'nda uzun bir süre çalışmalar yapmıştır. Merağa'ya yanındaki Süryani keşişlerle gidip yerleştikten sonra burada hattatlık yapmıştır. Edessalı Kesrvan'ın (Ö. 1139) Süryani yazı sistemi Estrangelo ile yazılmış Pshitto ve

⁴Seyidağa Onullahi, *XIII-XVII Əsrlərdə Təbriz Şəhəri: Sosial-İqtisadi Tarixi*, Elm Nəşriyyatı, Bakı 1982, s. 51, 52.

⁵Bar Hebraeus, bu bilgiyi verirken dini inancından hareketle 1273 yılındaki depremden kiliselerin etkilenmediğini kaydetmiştir. Bu nedenle civar şehirlerden Tebriz'deki kiliselerde ayin yapmak üzere Hıristiyanların toplandığını, fakat bir süre sonra gelenlerin tekrar geri döndüğünü belirtmiştir. Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, C. 2, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1950, s. 591.

Syro-Hexapla⁶ tercümelerini Merağa kiliselerindeki kütüphanelere kazandırması bakımından çok önemlidir.⁷

Süryanice dini metin yazımında Eski Ahit'in de yeri önemlidir. M.S. 2. Yüzyılda kullanılmış olan İncil İbrancası ile yazılmış metinler Süryaniceye tercüme edilmiş, Eski Ahit'in Süryanice yazılmış hali korunmuştur. Ayrıca Yeni Ahit'in Grekçe yazılmış hali de değiştirilmeksizin, titizlikle Süryaniceye çevrilmiştir.⁸

İlhanlıların ilk başkenti Merağa'da astronomi üzerine yapılmış ve sonrasında Tebriz'e taşınmış ilmi çalışmalarda Süryani âlimler de büyük rol oynamıştır. Nasıreddin-i Tûsi'nin desteğiyle yapılan astronomi çalışmaları 17. yüzyılda yaşamış Süryani din adamı Nimetullah'ın çalışmalarının da kaynakları arasında yer almıştır.

İlhanlı döneminde Süryaniler, mezar taşı ve sanduka işlerinde de ön plana çıkmış ve Türklerle etkileşim içinde olmuşlardır. Örneğin Türklerde sıklıkla denk gelinen koç figürlü mezar taşları Urmiye ve çevresindeki Süryanilerde de görülmüştür.⁹

2. Tebriz ve Urmiye Havalisinde Ermenilerde, Mimarlık ve Minyatür Sanatı

Urmiye şehri XI. yüzyıldan itibaren başlayan Selçuklu egemenliğinin ardından Azerbaycan Atabeylikleri ve ardından Harezmsahlar'ın hakimiyetine geçmiştir.¹⁰ Urmiye çevresinde Salmas ve Uşnu'da Süryaniler ve Keldaniler ile birlikte Ermeniler de varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ermeniler, Türk-İslam mimarisinin önemli motiflerinden biri olan mukarnası İlhanlı şehirlerinde inşa ettikleri kiliselerinde kullanmışlardır. Merendli, Merağalı ve Nahçıvanlı Türk-İslam mimarlarının inşa ettikleri eserler ve Nahçıvanlı mimar sülalelerinin eserleri

⁶Syro-Hexapla Origenes'in Septuagint adlı eserinin Süryaniceye çevirilmiş versiyonudur. İlk olarak Tellalı Pavlus tarafından M.S. 616-617 yıllarında tercüme edildiği sanılmaktadır. Eserle ilgili bilgi için bkz: <https://sbts.libguides.com/c.php?g=777169&p=5637665>(12.12.2022).

⁷Ignatius Aphram I, *The Scattered Pearls The History of Syriac Literature And Science*, (Çev. Matti Moosa), Gorgias Press, New Jersey 2003, s. 20.

⁸Dilara Altaş, "13. Ve 14. Yüzyıllarda Merağa (İlmi Faaliyetler)", Doktora Tezi, Malatya 2023, s. 54. Harut Simonyan, "The New Testament Peshitta", *Jerusalem 1000-1400: Every People Under Heaven*, New York 2006, s. 92.

⁹Nicholas Al-Jeloo, "Evidence in Stone and Wood: The Assyrian/Syriac History and Heritage of the Urmia Region in Iran, as Reconstructed from Epigraphic Evidence", *Parole de l'Orient* 35, 2010, s. 6.

¹⁰Osman Gazi Özgüdenli, "Urmiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, TDV Yayınevi, İstanbul 2012, s. 179.

Azerbaycan ve Anadolu'yu büyük ölçüde etkilemiştir. Bölgede yaşayan Doğu Hıristiyanları da inşa ettikleri kiliselerinde bu üsluptan yararlanmışlardır.

Ermeniler İlhanlı döneminde simyacılık ile de uğraşmışlar, altın elde etmeye çalışırken altın suyu üretimi sayesinde metal işçiliğiyle süs eşyaları üretmişlerdir. Latince, Arapça, Farsça gibi dilleri bilen Ermeni simyacılar bu eserleri Ermeniceye çevirmişlerdir.¹¹

XIII. ve XIV. yüzyılda Merağa ve Tebriz gospel yani dini metin yazımı konusunda bir ekol olmuştur. Fransiskan ve Dominikan keşişlerinin de yaşadığı Merağa ve Sultaniye, Doğu Hristiyanlığının temsilcisi konumunda olmuştur. Fransiskan ve Dominikan misyonerler, Ermeni din adamı Yesayi Niçetsi ile de görüşmüşlerdir.¹² Kilikya Ermenileri, buradaki kiliselerde İncil'i ezberlerken ve Ermenilerin Hristiyanlık öncesi Pagan motifleriyle yoğrulmuş olan inançlarını en ince ayrıntısına kadar öğrenirken, ikonografi üzerine de eğitim almışlardır. Tebriz'e taşınan minyatür ekolünü temsil etmektedir. Hatta bu tarzların "Sargis kalemi", 1316 yılında deniz ticareti yapan Ermeniler vasıtasıyla Kırım ve kuzeyindeki Hristiyanlara taşınan yöntemin "Simeon kalemi" şeklinde adlandırılmaları ilginçtir. Yapan ustaların adlarıyla anıldığı düşüncesindeyiz.¹³

Kağıdın yüzeyinin nişasta ve yumurta akı ile sıvanarak mürekkebi tutmasının sağlanması, yumurta akı ile dayanıklılığının artırılması ve kullanılan mürekkepler Merağa ve Tebriz ekolünü yansıtmaktadır. XIV. yüzyılda Ermeni minyatürcü Yaşlı Grigor, Şam'dan getirilen kağıtlar daha kaliteli olduğunu ve İncil'den ayetler yazarken kullandığını belirtmiş, fakat Tebriz kağıdının da mermer yardımıyla düzleştirilerek kullanılabileceğini belirtmiştir. Tebriz'de üretilen mürekkeplerin kaliteli olduğunu da bu küçük risaleden öğreniyoruz.¹⁴ Merağa'da gelişen ve Kudüs Ermenilerine kadar ulaşan minyatür sanatı, Ermenilerin Nor-Nahçıvan İncili'nde de bariz şekilde görülmektedir. Ayrıca Merağa'da ön plana çıkan çinicilik bu dönemde Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin kütüphanesindeki süslemelerde de kendini göstermiştir. Hatta XIII. yüzyılda Ermenilerin sıkça kullandığı deniz kızı ve denizati motifleri de çini sanatıyla yapılmıştır. İbadethane süslemelerinde ve üzerinde günlük dua yazan duvar yazılarında Merağa ve Tebriz minyatür sanatının inceliklerine rastlamak mümkündür. Tebriz minyatür okulu önem kazanmadan

¹¹Garo Kafadaryan, *Alikimian Padmagan Hayasdanum*, Armfani, Yerevan, 1940, s. 163.

¹²Krzysztof Stopka, *Armenia Christiana: Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th–15th Century)*, Jagiellonian University Press, Krakow 2016, s. 213.

¹³Haçik Harutyunyan, *Hayeren Dzerragreri Hişadakaranneri*, Matenadaran Maşdotsı Anvan Hin Dzerragreri İnstitut, Yerevan 2019, s. 212.

¹⁴Der-Avetisyan, *Tsutsak Hayeren Dzerragrats Nor Cuğayi Amenaprikiç Vanki*, Mxitaryan, Viyana 1970, s. 142

önce 13. ve 14. yy elyazma Kur'an-ı Kerim'lerin yazım ve süslemesinin Merağa'da yapıldığına ilişkin bilgileri de yine Ermenice kaynaklardan öğreniyoruz. Şiraz minyatür mektebi XII. yy. sonlarında önemini kaybetmeye başladıktan sonra Merağa ve Tebriz ön plana çıkmıştır.¹⁵

Merağalı Bartoğimeos adlı Ermeni papazın Toros ve Mesrop adlı Ermeni yazarlar tarafından yazıya aktarılan vaazları ve öğütleri XIV. yy ortalarında Merağa'da kiliselerde Evanjelik anlayışının bir tezahürü olarak karşımıza çıkmıştır. Matta İncili'nden ayetleri referans alarak verilen vaazların tefsircileri de Merağa'da kaleme alınan dini metinlere farklı yorumlar getirmişlerdir. Ağırlıklı olarak Hz. İsa'nın mucizelerinden söz eden kitapların ve İncillerin tefsirini yazanların bazıları: Vardan Anetsi, Grigor Tatevatsi, Hagop Çirmetsi'dir.¹⁶

Ermenilerin tezhip çalışmaları ve İncil yazımında kullandıkları teknikler, Kilikya Ermenileri ile İlhanlı ilişkileri sayesinde gelişmiştir. İtalyan tüccarların da aracılığıyla Moğollar üzerinden Türkistan ve Çin ile dahi etkileşim kurulmuştur. Ermeni minyatürcülüğü 1292 yılında Memlûkler ile olan mücadelelerden sonra gerilemeye başlamıştır.¹⁷

3. Nesturilerde Gospel Yazımı ve Dini İlimler

13. ve 14. yüzyıllarda Nesturiler Tebriz, Urmiye, Salmas ve İlhanlıların ilk başkenti Merağa'da dini faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Tıpkı Süryani alimlerin faaliyetlerinde olduğu gibi Nesturi din alimleri de Edessa, Nusaybin, Ninova gibi şehirler ve Azerbaycan şehirleri arasında bir köprü oluşturmuşlardır. Nesturilerin gospel yazımı ve İncil ile ilgili ilimler üzerine çalışmaları hakkında en detaylı bilgiler din adamı Mar Yahbahalla'dır. Rabban Savma Tarihi olmuştur. Kronikte Azerbaycan'daki Doğu Hristiyanlığı hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Ayrıca eserde İncil öğretimi için Mar Thomas, Mar Addai, Mar Mari gibi Nesturi din adamlarının Türkler, Moğollar ve Çinliler ile görüştikleri de kaydedilmiştir.¹⁸

Nesturilerin Hristiyanlığı yayma faaliyetlerinde önce Hülagu Han'ın hanımı Dokuz Hatun'un Nesturi Hristiyan olması ve sonraki dönemde ise Argun Han'ın eşi, Olcaytu Han'ın annesi Uruk Hatun'un Nesturi olmasının payı büyüktür. Moğolların Kerait kabilesinden olan Uruk

¹⁵Armenag Sarkisian, *Tissus Royaux Arméniens des Xe, XIe et XIIIe Siècles*, Suriye 1935, s. 294.

¹⁶Anonim, *Karoz Zgalsten e Mogutsn Yerkirpagutyun Hisusi Kristosi'*, Matenadaran Elyazma Enstitüsü, nr. 2238, 129b.; Toros yev Mesrop, *Dzerragirki* (Elyazma), (Toros 9a-146a) ve Mesrop 146a-230b).

¹⁷Dickran Kouymjian, "Armenian Medieval Illumination", *The Art Of The Book*, C. 3, 2011, s. 96.

¹⁸E. A. Wallis Budge, *The History Of Rabban Sawma and Mar Yahb-Allaha*, s. 25. https://www.yorku.ca/inpar/sawma_budge.pdf(12.12.2022).

Hatun vaftiz olduktan sonra 1289 yılında oğlu Olcaytu Han da vaftiz edilmiştir.¹⁹ İlhanların ve Moğol hatunlarının Nesturi olmaları, Nesturi din âlimlerinin daha serbest bir şekilde faaliyetlerini yürütmelerini sağlamıştır. Uruk Hatun'un kendisine ait bir kilisesinin olması, Papa VI. Nicolauss'un dikkatini çekmiştir ve Hıristiyanlığın yayılmasında İlhanlı desteğini alabileceğini düşünmüştür.²⁰

Nesturiler dini metin yazarlığı konusunda başarılı oldukları kadar tercümanlıkta da başarılı olmuşlardır. Doğu Kilisesi'nden Kıbrıs'a Vatikan elçileriyle görüşmek üzere gönderilen elçiler olmuştur. Beytlehem elçisi Thomas Agni de Lentini ile görüşen Nesturi din adamları, İlhanlı hükümdarı Hülagu'nun Hıristiyanlara genel olarak ılımlı baktığını iletmişlerdir.²¹

¹⁹Ercan Gördeğir, *Olcaytu Han ve Zamanı (1304-13016)*, İksad Yayınevi, Ankara 2021, s. 47.

²⁰Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 261-262; E. Gördeğir, *a.g.e.*, s. 206.

²¹Denise Aigle, "The Letters of Eljigidei, Hülegü and Abaqa: Mongol Overtures or Christian Ventriloquism", *Inner Asia*, 2005, s. 8.

Sonuç

İlhanlı Döneminde Türk ve İslam medeniyetinin önde gelen şehirlerinden Tebriz, Urmiye, Merağa gibi şehirler, burada yaşayan Doğu Hristiyanlarının da ilmi ve sanatsal faaliyetlerine ev sahipliği yapmıştır. Kimi zaman bölgeye gelen Fransiskan ve Dominikan keşişleri aracılığıyla, kimi zaman Avrupalı tacirler aracılığıyla Süryani, Nesturi ve Ermeni din adamları ve zanaatkârların faaliyetleri Azerbaycan, Anadolu, bugünkü Irak sınırları içindeki Ninova, Erbil gibi şehirlere taşınmıştır.

İlhanlıların çok dinli ve kültürel yapısı, ilhan ve hatunların çoğu kez siyasi nedenlerle yaptıkları din değiştirmenin de etkisiyle korunmuştur. Süryanilerin Merağa ve Urmiye’de kurdukları kiliseler, İncil tefsiri ve eğitim için önemli merkezler haline gelmiştir.

Tebriz, Urmiye, Merağa çevresinde yaşayan Ermeniler zanaatkârlıkla meşgul olmuşlar, özellikle minyatür sanatında ilerlemişlerdir. Minyatür için kullandıkları kağıtların dayanıklılığı için kullandıkları yöntemler ve denizaşırı ticaret aracılığıyla Kıımlı minyatür sanatkârlarıyla olan etkileşimleri önemlidir. Ayrıca el sanatları ve süs eşyaları üretmek için simyacılıktan da faydalanmışlardır.

Nesturiler, İlhanlı sarayında çoğunlukla tercümanlık ve elçi kabullerinde faydalı olmakla birlikte tıpkı Süryaniler gibi Ninova, Edessa, Erbil gibi şehirlerde misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. İlhanlı hatunları Dokuz Hatun ve Uruk Hatun’un Nesturiliği kabul etmesiyle birlikte Hristiyanlar ve İlhanlılar arasındaki ilişkiler gelişmiştir.

Sonuç itibariyle; Doğu Hristiyanları Türk ve Müslüman halkın çoğunlukta olduğu Azerbaycan coğrafyasında, 13. ve 14. yüzyıllarda komşu oldukları veya içinde yaşadıkları toplumlar aracılığıyla İlhanlı dönemi sanat ve ilim anlayışına önemli katkılar sunmuşlardır.

Kaynaklar

AIGLE, D., “The Letters of Eljigidei, Hülegü and Abaqa: Mongol Overtures or Christian Ventriloquism”, *Inner Asia*, 2005 ,s. 143-162.

ALBAYRAK, K., “Keldaniler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınevi, İstanbul 2022, s. 207-210.

AL-JELOO, N., “Evidence in Stone and Wood: The Assyrian/Syriac History and Heritage of the Urmia Region in Iran, as Reconstructed from Epigraphic Evidence”, *Parole de l’Orient* 35, 2010 s. 1-24.

ALTAŞ, D., “13. Ve 14. Yüzyıllarda Merağa (İlmi Faaliyetler)”, Doktora Tezi, Malatya 2023.

ANONİM, *Karoz Zgalsten e Mogutsn Yerkırpagutyun Hisusi Kristosi'*, Matenadaran Elyazma Enstitüsü, nr. 2238, 129b.

BUDGE, E. A. W., *The History Of Rabban Sawma and Mar Yahb-Allaha*. https://www.yorku.ca/inpar/sawma_budge.pdf(12.12.2022).

DER-AVETISYAN, *Tsutsak Hayeren Dzerragrats Nor Cuğayi Amenaprikiç Vankı*, Mxitaryan, Viyana 1970.

GÖRDEĞİR, E., *Olcaytu Han ve Zamanı (1304-13016)*, İksad Yayınevi, Ankara 2021.

GREGORY ABU’L FARAC, *Abu’l Farac Tarihi*, C. 2, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1950.

HARUTYUNYAN, H., *Hayeren Dzerragreri Hişadakaranneri*, Matenadaran Maşdotsı Anvan Hin Dzerragreri İnstitut, Yerevan 2019.

IGNATIUS APHRAM I, *The Scattered Pearls The History of Syriac Literature And Science*, (Çev. Matti Moosa), Gorgias Press, New Jersey 2003.

KOUYMJIAN, D., “Armenian Medieval Illumination”, *The Art Of The Book*, C. 3, 2011, s. 89-123.

MALİK, G. D., *Süryanilerin Tarihi*, (Çev. Vedii İlmen), Yaba Yayınevi, İstanbul 2012.

ONULLAHİ, S., *XIII-XVII Əsrlərdə Təbriz Şəhəri: Sosial-İqtisadi Tarixi*, Elm Nəşriyyatı, Bakı 1982.

ÖZGÜDENLİ, O. G., “Urmiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, TDV Yaymevi, İstanbul 2012, s. 179-180.

SİMONYAN, H., “The New Testament Peshitta”, *Jerusalem 1000–1400: Every People Under Heaven*, New York 2006, s. 34-35.

STOPKA, K., *Armenia Christiana: Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th–15th Century)*, Jagiellonian University Press, Krakow 2016.

TOGAN, Z. V., *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

TOROS YEV MESROP, *Dzerragirki* (Elyazma), (Toros 9a-146a) ve Mesrop 146a-230b.

[https://sbts.libguides.com/c.php?g=777169&p=5637665\(12.12.2022\)](https://sbts.libguides.com/c.php?g=777169&p=5637665(12.12.2022)).